

УДК: 94:(371.1)(04)

Бакыт Султаналиев

КР УИАнын Б. Жамгерчинов атындагы Тарых,
археология жана этнология институтунун илимий кызматкери
**XIX КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ – XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ
КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК АБАЛЫ
(Пишпек жана Пржевальск уезддери боюнча)**

Бакыт Султаналиев

научный сотрудник института Истории, археологии
и этнологии имени Б.Джамгерчинова НАН КР
**ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КЫРГЫЗОВ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА
(По Пишпекскому и Пржевальскому уездам)**

Bakyt Sultanaliev

is a researcher at the B.Jamgerchinov Institute of History,
Archeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**THE ETHNODEMOGRAPHIC SITUATION OF THE KYRGYZ IN THE SECOND HALF OF THE
NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES
(For Piszpek and Przewalski counties)**

Аннотация. Макалада аталган тарыхый мезгилдеги кыргыз калкынын этнодемографиялык абалына ар тараптуу талдоо берилген. Изилдөөдө табигый өсүү динамикасы, төрөлүү жана өлүм көрсөткүчтөрү, ошондой эле 1916-жылдагы окуялардын курмандыктарынын санын тактоо камтылган. Изилдөө архивдик документтерге, статистикалык маалыматтарга жана илимий эмгектердин материалдарына негизделип, демографиялык процесстерге ар тараптуу талдоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Берилген материал Борбордук Азиядагы этникалык тарых жана демографиялык процесстер менен алектенген тарыхчылар, демографтар жана изилдөөчүлөр үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

Негизги сөздөр: кыргыздар, эл каттоо, табигый өсүү, төрөлүү, өлүм-житимдер, 1916-жылдагы окуялар, статистика, архивдик булактар.

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ этнодемографического состояния кыргызского населения в указанный исторический период. Исследование охватывает динамику естественного прироста, показатели рождаемости и смертности, а также уточнение численности жертв событий 1916 года. Основой исследования послужили архивные документы, статистические данные и материалы научных работ, что позволило провести всесторонний анализ демографических процессов. Представленный материал может быть полезен для историков, демографов и исследователей, занимающихся вопросами этнической истории и демографических процессов в Центральной Азии.

Ключевые слова: кыргызы, перепись население, естественный прирост, рождаемость, смертность, события 1916 года, статистика, архивные источники.

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the ethnodemographic situation of the Kyrgyz population during the specified historical period. The study examines the dynamics of natural population growth, birth and mortality rates, as well as the estimation of the number of victims of the events of 1916. The research is based on archival documents, statistical data, and academic studies, which enabled a thorough analysis of demographic processes. The presented material may be useful for historians, demographers, and researchers studying ethnic history and demographic processes in Central Asia.

Keywords: Kyrgyz, population census, natural population growth, birth rate, mortality, events of 1916, statistics, archival sources.

XIX кылымдын ортосуна карай, кыргыздар уруулардан куралган көчмөн эл болгон. Уруулардын өз ара келишкен, кыштоо жана жайлоо жерлеринин так чектери болгон. Кыргызстандын түндүк аймагын байырлаган негизги уруулар бугу, сары багыш, солто, саяк, черик, азык, саруу, кушчу, кытай ж.б. болгон. Тарыхый маалыматтарга караганда, Чүй өрөөнүнүн батышынан (Казакстандын Мерке шаарынан баштап) Ысык-Ата суусуна чейинки аралыкта Кыргыз-Ала-Тоосун бойлой көчүп конгон кыргыздын солто уруусу жашаган. Түштүгүндө солтолордун конушу Суусамыр, Талас өрөөнүнө чейин созулса, чыгышында сары багыш уруусу менен аралашып турушкан. Ал эми Чүй өрөөнүнүн чыгыш тарабында Ысык-Ата суусунан тартып, Кичи-Кемин, Чоң-Кемин, Боом капчыгайы (тынай, черикчи уруктары жана эсенгул уругунун бир бөлүгү) Ысык-Көлдүн Күнгөй Ала-Тоосунда Күрмөнтү суусуна чейин (эсенгул, надырбек уругу) сары багыш уруусунун өкүлдөрү көчүп конуп жүрүшкөн. Бугу уруусу Күрмөнтү суусунан Ысык-Көлдүн чыгышы, Текес, Кулжага чейин (белек, арык, шыкмамат (саяк), түштүгүнөн Ысык-Көлдүн тескейи, Сырт, Музарт, Сары-Жаз (желдең, кыдык)), Эки Нарын, Атбашынын башына (тынымсейит уругу) чейин турган. Чекир саяктар (курманкожо, кулжыгач) Кара-Кече, Жумгалда, күрүчбек саяктар Суусамырда, чоро саяктар Ак-Талаа, Тогуз-Торого чейин турса, черик уруусу Атбашы, Арпа, Аксай, Какшаалдын ичинде турган. Кашкардын түндүк тоосунда, Кара-Жүлдө чоң багыштар жашаган. Олуя-Атанын түштүгүндөгү толордон баштап, Таластын ичи Каракол суусуна чейин саруулар, Талас өрөөнүнүн этегинен күн батышты карай Чаткал тоолорунда кытай уруусу, Каракол суусунан, тоонун түндүгүндөгү Кулан, Кара-Кыштактан тартып, Таластын башы Үч-Кошой, Өтмөккө чейин кушчу уруусу жайгашкан. Ал эми Кетмен-Төбөдө көпчүлүгү түнгатар, түнтөй саяктары болгону менен ага катар сары багыш, сарттар (адигине), багыш, черик ж.б. майда уруулар да жашаган [2, 5, 7, 23].

Алгачкы орус аскердик чалгынчылар кыргыздардын так саны белгисиз болгондугун жана кыргыздардын өздөрүнүн айтуусундагы эсеби да болжолдуу гана экендигин билдиришкен. Кыргыз манаптары Ормон (сары

багыш), Жантай (сары багыш, тынай) жана Жангарачка (солто) 40 миң түтүн эл баш ийгенин, ал эми бугу уруусунун башкы маңабы Боромбайдын 10 миң түтүн эли жана 100 миң жылкысы болгондугу көрсөтүшөт [2, 5, 7, 23]. Демек, 50 миң түтүндү 5 тен адамга көбөйтсөк, түндүк кыргыздардын саны 250 миңди чамалайт. Ал эми саякатчы Ч. Валиханов сары багыштардын 10 миң, бугулардын 11 миң, солтолордун 20 миң, саяктардын 13 миң түтүнүн, буга кошумча чериктердин 1 миң, чоң багыштардын 500 түтүнүн көрсөтөт [4, 41-44].

XIX кылымдын 50-жылдарынын орто ченинде – 60-жылдарынын башында Ысык-Көл, Чүй, Кемин өрөөндөрүнүн кыргыздары Россия империясына баш ийдирилип, Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун Ала-Тоо округуна киргизилген. 1865-жылы Оренбург жана Батыш-Сибирь тилкелери кошулган соң, Оренбург генерал-губернаторлугунун курамында Түркстан облусу уюштурулуп, жогорудагы аты аталган аймактардан тышкары, Нарын аймагы, Талас жана Кетмен-Төбө өрөөндөрү да кошулган. Түркстан облусунун сол канатына орус администрациясы тарабынан поручик (падышалык армияда-экинчи обер-офицердик чин) Виктор Мединский башкаруучу болуп дайындалган, ага «мурда көчүп конгон жерлери боюнча кыргыз болуштуктарын жайгаштыруу жана алардын почта кызматы менен макулдашууларды түзүү» тапшырмасы берилген. В. Мединскийдин көрсөтмөсүнө ылайык, 1864-1866-жж. бугу уруусунун 4 болуштугунда 14 794 [27] түтүн, сары багыштар – 6300, солтолор – 7400, саруу – 2300, кушчу – 650, багыш – 110, саяктардан – 3000, бардыгы – 34 554 түтүн (болжол менен 150 000 миңдей) салык төлөөчүлөр болгон [21]. 1863-жылы черик уруусу 6 миң [22] түтүнү менен Россия империясынын курамына өткөн. Ал эми 1867-жылы алгачкы статистикалык маалыматтарды жүргүзгөн Орус географиялык коомунун анык мүчөсү А.И. Макшеевдин маалыматында да Токмок уездинде 15 900, Ысык-Көл уездинде 9157 түтүн, жалпысынан, орус карамагына кирген кара кыргыздардын саны 150 миң деп берет [13, 52-54].

1867-жылы Чүй, Нарын жана Кара-Балта сууларынын аралыгында жашаган көчмөн кара кыргыздар менен Чүй дарыясынын оң

жээгинде жана Ала-Тоонун түштүк жагы менен Кан-Тоого чейин көчүп конуп жүрүшкөн кыргыз-казактардан турган Түркстан генерал-губернаторлугу жана Токмок, Ысык-Көл уезддери түзүлүп, Жети-Суу облусуна каратылган. Ташкентке Түркстандын биринчи генерал-губернатору фон Кауфмандын келиши менен кайра уюштуруу комиссиялары түзүлүп, чөлкөмгө 1867-жылдагы Жети-Суу жана Сыр-Дарыя облустарын башкаруу жобосунун долбоорун ишке киргизүү тапшырылган. Бул долбоордун негизинде алгачкы ирет боз үй ээлерин каттоо, кыргыздардан болуштуктарды түзүп, шайлоо тартибин ишке киргизүү каралган. Болуштуктарды түзүүдө уруу-уруктарды бириктирбестен, аймактык-географиялык принцип боюнча, бири-бири менен коңшу жашаган кышкы конуштарына карап бириктиришкен. Болуштуктарга 1 миңден 2 миңге чейинки түтүндөр бириктирилген, алар ар бири 100-200 түтүндөн турган бир нече айылдардан турган, аларды айылдык башчылар жетектешкен. Болуштуктарды түзүү комиссиясы Токмок уездинде 1867-жылдын 11-де-

кабрынан 1868-жылдын 8-июлуна чейин иштеген. Токмок уездинде жалпы 24 072 түтүн саналып, алардан 19 (14 кыргыз, 5 казак) болуштук түзүлгөн [14, 168-175]. 1870-жж. алардын ичинен Фергана облусуна жана Ысык-Көл уездине беш болуштук, 6460 түтүн берилген. Токмок уездинде кыргыз урууларынын алгачкы эсептөөлөрдөн: 10 болуштук, анын ичинде 12 862 түтүн, казактардын 5 250 түтүн 5 болуштугу, бардыгы болуп, 17 612 түтүн калган. 1897-жылдагы эл каттоодо 9 кыргыз болуштуктарынан 22 болуштук түзүлүп, анын ичинде 20 573 түтүн болсо, 5 казак болуштуктарынан 11и түзүлгөн, 9 001 түтүн кирген, бардыгы 29 574 түтүнгө чыккан.

Ал эми Ысык-Көл уездинде 1869-жылы 9908 түтүндөн (41 309 адам) 7 болуштук түзүлүп [14, 178-179], кийинчерээк Токмок уездинен 4 болуштук өткөн, 1897-жылы 27 болуштукка бөлүнгөн. Ошентип, 1860-жж. аягында эки уезддеги кыргыздар биригип (Сыр-Дарыя обл., Олуя-Ата уездине кирген таластык кыргыздардан сырткары), 100 миңге жете адамдар жашаган.

Уездер	Кыргыз болуштуктарынын саны					
	1868-1869	1870	1885	1889	1894	1897
Пишпек (Токмок) уезди	19	21	15	15	20	22 (33)
Пржевальск (Ысык-Көл) уезди	7	7	13	13	18	27
Түтүндөрдүн саны						
	1894-ж.				1897-ж.	
Пишпек (Токмок) уезди	24 698				20 573 (29 574)	
Пржевальск (Ысык-Көл) уезди	19 286				27 615	

Болуштуктардын мындай майдаланып, санынын көбөйүшү калктын табигый өсүүсүнөн гана эмес, жергиликтүү администрациянын кызмат адамдарын шайлоодогу партиялык кызыкчылыктары менен да түшүндүрүлгөн. Бир жагынан кыргыздардын эл каттоо учурунда көптөгөн боз үй-

лөрдү салыктан катып койгону, ал ар бир жаңы эл каттоодо ачылып турганы да абдан маанилүү роль ойногон. Түркстан администрациясынын түтүндүк салык салуунун негизинде түзүлгөн расмий статистикалык материалдарында бир түтүн боз үйгө орто эсеп менен 4 адам туура келген. Муну эстен

чыгарбоо керек, бир үй-бүлөгө эмес, түтүнгө салык салынган. Бир чоң үй-бүлөдө 2-4 түтүн болушу мүмкүн болгон.

1869-жылы Жети-Суу облусунда эл каттоонун биринчи тажрыйбасы өткөрүлгөн. Орточо катышта кыргыздардын 1 чарбасына 4,18 жан туура келген, б.а. балдардын аз санда болгону көзгө урунат. Калкты жалпы салыштырганда 1000 эркекке 851 аял туура келген [4, 178-179]. Н. Д. Зеланддын маалыматында, 1883-жылы 59 кыргыз үй-бүлөнүн 164 балдарынан 94тү б.а. 37 % чарчап калган. Ар бир үй-бүлөгө калган балдардын орточо саны 2,7, ал эми бардыгы 4,21 туура келген [10, 59]. Ал эми массалык эпидемиялар чечек, кызамык ж.б. оорулардын учурунда балдардын өлүмү эбегейсиз деңгээлде өскөн. Ошондой эле, жай турмуш мезгилинде да ашказан-ичеги ооруларынан (ич өткөк, суук тийүү, ичи катып калуу, тамак сиңирүү ж.б.), итий (рахит) ж.б. ооруларынын айынан көчмөндөр жылыга өтө көп сандагы балдарынан айрылышкан.

Орус дарыгерлеринин маалыматтарында кыргыздардын арасында төрөт учурунда энелердин жана ымыркайлардын өлүмү жогору болгондугу айтылат, бирок, уезддерде анын статистикалык көрсөткүчү тыкыр жүргүзүлгөн эмес. Мисалы, 1882-жылы Жети-Суу облусу боюнча, христиандардын арасында төрөлгөндөрдүн саны (3,604) өлгөндөрдүн санынан (1,967) 1,537ге көп болуп, анын натыйжасында христиандык калктын табигый өсүшү 2,5% болгон. Мусулмандар үчүн төрт уезд боюнча калктын өсүшү 5,268

же 1,15%ды гана түзгөн. Калктын кыймылында көрсөтүлгөн сандар христиандарга карата гана туура деп эсептелген, анткени, көчмөн мусулман калкынын арасында туулгандыгын каттоонун жана аларды жүргүзүүчү органдардын жоктугунан, болуштук башкаруучулар тарабынан жеткирилген көчмөндөрдүн төрөлүшү жана өлүмүнүн саны, ошондой эле, никелердин саны жөнүндөгү маалыматтар өтө күмөн жана так эмес болгон [15, 31].

Кыргыздарда 80-85 жаштан ашкандар сейрек кездешкен. 1882-жылы Пишпек (Токмок) уездинде жашаган 82 миң кара-кыргыз калкында 86 жаштагы эки, 92 жаштагы бир карыя гана болгон. Жогоруда айтылгандай, көчмөндөрдө балдардын төрөлүүсү, адамдардын өлүм-житимдери туурасындагы статистикалык көрсөткүчтөр жокко эсе болгондуктан, калктын табигый өсүү же кемүү кыймылын так аныктоо кыйын. Мисалы, 1882-жылы Токмок уездиндеги кыргыздар – 82 430, Ысык-Көл уездинде – 67 514 [15] болсо, 1892-жылы Токмок уездиндеги кыргыздар – 84 664, Ысык-Көл уездинде – 65 377 [6, 16-20] болгон. Он жыл аралыгында калктын саны дээрлик өзгөрбөгөн. Ал эми 5 жылдан соң, 1897-жылы Россия империясындагы биринчи эл каттоодо, Пишпек (Токмок) уездиндеги кыргыздардын (казактардын 9 болуштугу менен чогуу) саны – 151 507, Ысык-Көл уездинде – 128 307 [19, 52-63] чыгып, б.а. калктын саны 2 эсеге жакын көбөйгөн. Аталган эл каттоодо кыргыздардын дини, жынысы жана сабаттуулугу төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

Аталышы	Дини	Сабаттуулугу	Бардыгы				
	мусул	христ	индуизм	эркек	аял	эркек	аял
Пишпек уезди	150808	13	9	2631	101	81 295	69 546
Пишпек шаары	664	2		62	1	428	238
Пржевальск уезди	126931	6		1205	56	69 211	57 730
Пржевальск шаары	1355	11		44	9	810	556

Жыл сайын уезддик башчылардын үй-бүлөлүк тизмелерге жана болуштук башкаруучулардын отчетторуна таянып берген маалыматына караганда, жергиликтүү калктын саны 1897-жылдагы биринчи жалпы элдик каттоодогу Борбордук Статистика комитети тарабынан жарыялангандан кыйла айырмаланат. Биринчи жалпы эл каттоону сапаттуу өткөрүү үчүн Жети-Суу облусу 85 эл каттоо аймагына бөлүнүп, анын 80и уездик жана 5и шаардык болгон. 545 санакчы иштемекчи болуп, бирок кийинчерээк эркин санакчыларды да чакырууга буйрук чыккан. Натыйжада, санакчылар 675ке чейин көбөйүп, акыркылар үчүн стимул катары атайын медаль берүү каралган. Санакчылардын жалпы санынын ичинен (675) 313 адам акысыз иштеген жана алардын эл каттоого катышуусунун аркасында аталган иш-чара кыйынчылыксыз, коопсуз өткөрүлгөн. Облустун калкын каттоого байланыштуу чыгымдарга 14 150 рубль бөлүнүп, ага 13 590 рубль жумшалган [16, 4-6]. Негизинен, салыштырмалуу 1897-жылдагы биринчи эл каттоодогу калктын саны чындыкка жакын десек болот. Бирок, бул каттоодо Пишпек уездине кирген казактар менен кыргыздар бөлүнбөстөн, «кыргыз-кайсактар» деген жалпы ат менен берилип калган. Аталган тема боюнча тарыхчы Г.К.Кронгард башка булактарды пайдаланып, 1897-жылы Пишпек уездиндеги кыргыздардын так санын 105 400 деп көрсөтөт [11, 34].

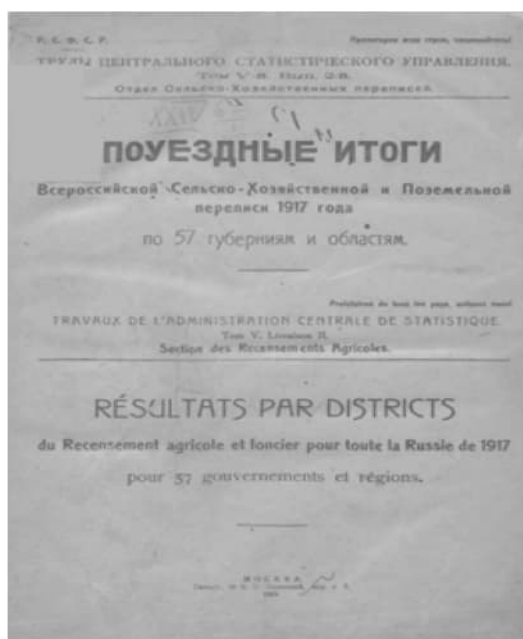
Ал эми уезддик башчылардын маалыматы боюнча, жалпы кыргыздардын саны 1897-жылы Пишпек уездинде – 135 492 жана

Пржевальск уездинде – 110 967 болгон [16, 4]. Сандардын ортосундагы мындай дал келбестик, аймактын калкынын көпчүлүгүн түзгөн кыргыздарды эсептөө үч жылда бир жолу жүргүзүлүп, ошол эле учурда салык салынуучу бирдик катары түтүндөрдү (үй-бүлөлөрдү) эсептөөгө өзгөчө көңүл бурулган. Жергиликтүү тургундар калктын санын эсептөөгө маани беришпестен, үй-бүлөлүк тизмелерди түзүүдө көбүнчө балдарды, өзгөчө аялдарды кошпой, жашырып коюшкан. Ошондуктан, 1898-жылы Талаа генерал-губернаторунун буйругу менен болуштук башкаруучуларга жана айыл старшиналарга көчмөн калктын кыймылын метрикалык китептерге каттоо милдети жүктөлгөн. Ал эми шаарлардагы мусулман калкын каттоо милдети полицияга тагылган. Орус калкынын кыймылы бир кыйла так жазылган, ал эми жергиликтүү калктын метрикалык жазмалары да көпчүлүк учурда канааттандыруу эмес жана аларга негизделген маалыматтар чындыкка дал келбейт деп көрсөтүлөт. Бирок, облустагы статистиканын абалын эске алуу менен жергиликтүү калктын табигый өсүшү боюнча так маалыматтарды алуу мүмкүн эместигине карабастан, административдик жана полиция тарабынан берилген маалыматтарга ылайык, жергиликтүү калктын кыймылынын орточо көрсөткүчү Жети-Суу боюнча 1,5% деңгээлинде аныкталган. Жыл сайын калктын өсүүсү бул орточо көрсөткүчтүн тигил же бул тарабында болуп, мисалы, 1904-жылы ал 1,2% түзгөн. Ал эми орус калкынын табигый өсүүсү башка жылдаргыдай эле 3,2 пайызды түзгөн [17, 7].

Уездер	Кыргыздардын табигый өсүүсү статистикалык маалыматтарда орточо 1,5% түзөт		
	1906	1907	1913
Пишпек уезди	1,6	1,7	1,3
Пржевальск уезди	1,1	1,2	1,3

Эгер метрика китебиндеги маалыматтар жергиликтүү администрация тарабынан туура жазылганда, анда көчмөн калкынын жылына көбөйүшү мурдагы жылдардагыдан кем эмес, иш жүзүндө көп болушу да мүмкүн болгон. 1913-жылы кыргыздардын

арасында төрөлүү 1000 адамга Пржевальск уездинде – 30,81 (4491 бала); Пишпек уездинде – 30,85 (5502 бала) болсо, өлүмдүн деңгээли – 18,15тен (2645 адам) 18,82га (3356 адам) чейин абдан жогору көрсөткүчтө болгон. Ал эми орус келгиндеринде төрөлүү

1000 адамга Пишпек уездинде (шаары менен чогуу) – 59,64 (3536 бала); каза тапкандар да жогору – 37,89 (2247 адам). Пржевальск уездинде (шаары менен чогуу) төрөлүү – 55,28 (2019 бала); өлгөндөр – 42,05ди (1536

адамды) түзгөн [18, 37-39]. Мынчалык өлүм көрсөткүчүнүн кыргыздарда да, орустарда да жогору болушу ошол кездеги медициналык тейлөөнүн төмөндүгүнө жана турмуш-тиричилик шарттарына жараша болгон. Саламаттыкты сактоо жаатында кыйла ийгиликтерге жетишкен бүгүнкү күндөгү Кыргызстандагы калктын кыймылынын статистикалык маалыматтарына салыштырсак, 2020-жылы 1000 адамга 24-26 чейин бала төрөлүп, өлүмдүн деңгээли 7-9 адамга туура келет [29].

Эгер кыргыздардын табигый өсүүсүн жылына орточо 1,5 пайыздык көрсөткүч менен алсак, анда 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштө жоготууга учураган кыргыздардын болжолдуу санын чыгарууга болот. Мисалы, 1897-жылдагы Россия империясындагы биринчи эл каттоодон тартып, 1917-жылга чейин Пишпек уездинде болжолдуу саны 204 057 адам (25%га жакын казактардын 12 болуштугун кошкондо), Пржевальск уездинде калктын саны 172 810 адам.

Уезддердин аталышы	1897-ж. эл каттоо боюнча	1917-ж. (+1,5%) пайыздык көрсөткүч боюнча	1917-ж. айыл чарба каттоосу боюнча калктын саны	1916-ж. Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн жүрүшүндөгү жоготуулардын болжолдуу саны
Пишпек уезди	151 507 (9 казак болуштугу – 37 876)	204 057 (25%га жакын казактардын 12 болуштугу – 51 014)	32 392 чарба (түтүн), 91 371 эркек, 70 334 аял, бардыгы – 161 705. (кыргыздар -121 279, казактар 40 426)	42 352
Пржевальск уезди	128 307	172 810	15 489 чарба (түтүн), 33 407 эркек, 25 026 аял, бардыгы – 58 433 адам.	114 377
Бардыгы	279 814 (анын ичинен 241 939 кыргыздар)	376 867 (анын ичинен 325 853 кыргыздар)	220 138 (болжолдуу эсеп б-ча кыргыздар – 179712, казактар – 40 426)	156 729 (41%) (кыргыздар 146 141, казактар – 10 588)

Көрсөтүлгөндөй, 1917-жылы бүткүл Россия боюнча айыл чарбалык жана жер каттоосунда Пишпек жана Пржевальск

уездеринде туруктуу жашаган калктын саны 47 881 чарба же 220 138 адам [20, 178-185] болсо, пайыздык көрсөткүчтөр

боюнча 376 867, сандардын айырмасы 156 729 (кыргыздар 146 141) түзөт. Бирок, бул санга төрөлбөй калгандар, курман болгондор, мекенине кайта элек качкындар да кирет. Негизинен, көпчүлүк тарыхый маалыматтарда 1916-жылдын аягына карай, Жети-Суудан Кытайга 300 миңдей кыргыз-казак качкындары өткөн. Архивдик маалыматтарда 1917-жылдын 1-майга карата, Кытайдан 64 миң качкындар (кыргыз-казактар) мекенине кайра кайтып келгендиги көрсөтүлөт [26]. Ал эми Бүткүл Россиялык айыл чарба каттоосу 1917-жылдын май айынан тартып, октябрга чейин созулган. Демек, качкындар бул каттоого кирди деген ойдобуз. Мындан тышкары, бүткүл Россиялык айыл чарба каттоонун негизинде 1924-жылы Ташкентте 2 томдук болуп чыккан «Статистический ежегодник ТССР (Түркстан ССРи) 1917–1923 гг.» китебинин 2-чи томунда 1917-жылы Пишпек уездинде 24 438 чарба 121 512 адам, Нарын уездинде 11 098 чарба 41 091 адам, Каракол уездинде 3187 чарба 11 565 адам катталып, бардыгы 38 723 чарба 174 168 адам көрсөтүлөт [24, 1-6]. Айырмачылык дээрлик 46 000 адамды түзүп, балким, качкындар катталбай калгандан да болушу мүмкүн. Белгилей кетсек, качкындар мекенине кайтып келгенде да 1917–1918-жж. жазалоодон, ачкачылыктан, оорулардан курман болушкан (айрым маалыматтарда 1917-жылы 20 миң адам [25, 147], казакстандык изилдөөчүлөрдүн маалыматында 83 миң кыргыз-казактар набыт кеткен [30]), бул да 1916-ж. көтөрүлүштүн кесепети болгон. Мындан тышкары, 1926-27-жж. чейин качкындар мекенине мезгил-мезгили менен кайтып турган. Алардын эң ириси 1918-20-жж. аралыгында, т.а. 1920-жылы 20-ноябрга карай, 48 178 качкындар өз жерине Пржевальск уездине кайтышкан [8, 250]. Демек, жогорудагыларды эске алып, 156 729 дан 48 178 ди алып салсак, бул окуянын кесепетинен орточо **110 миңден 120 миңге** (Пишпек жана Пржевальск уездеринин 35% – 40% калкы) чейин адам жоготууга учураган деген жыйынтыкты туура деп эсептейбиз.

Аталган маселе боюнча, көптөгөн тарыхчы адистер изилдөө жүргүзүшүп, өз пикирлерин айтып келишет. Мисалы, жогорудагы сандар

окумуштуу К. Үсөнбаев [25, 147] (119 215 адам курман болгон), тарыхчы Ж. Жунушалиев [9, 86-90] (120 миң), Г.К. Кронгарддын (96-114 миң) [12, 52] пикирлерине жакындайт. Ал эми мамлекеттик ишмер, саясатчы Ж. Абдрахманов 150 миңди [1, 229], Т. Рыскулов 41 975 түтүндү [12, 52], б.а. 200 миңден ашык адамды көрсөтөт. Алардын арасынан изилдөөчү Ш. Батырбаева өзгөчө айырмаланып, 2016-жылы Үркүндүн 100 жылдыгына карата жазган макаласында 37 100 адам гана [3, 75-79] жоготуу болгонун жүйө келтирет. Аталган автор бул маселеде одоно каталарга (айрым шилтемелери туура эмес) жол берип, такталбаган фактыларды пайдаланган. Мисалы, «Статистический ежегодник ТССР 1917-1923 гг.» 1-чи томунун 40-41-беттеринде Жети-Суу облусундагы кыргыздардын санын 224 944 адам болгон деген шилтемени берет, бирок, аталган эмгекте мындай маалымат жок. Жогоруда айтылгандай, кыргыздарга тиешелүү санактар аталган эмгектин 2-чи томунун 3-бөлүгүнүн «Айыл-чарба» деген аталыштагы XII баптын 1-6 таблицаларында (38 723 чарба 174 168 адам) берилет [24, 1-6]. Окумуштуу К. Үсөнбаевдин эмгегинде да барактарына чейин ушундай эле туура эмес шилтеме берилет [25, 200]. Изилдөөчү Ш. Батырбаева К. Үсөнбаевдин так эмес шилтемесине таянган же өз алдынча тактаган эмес. Түп нускадагы статистикалык маалыматтарды пайдалангандын ордуна, казакстандык изилдөөчү Н.Е. Бекмаханованын «Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма» деген монографиясындагы 1917-жылы Жети-Суу облусунда 324 миң кыргыздар жашаган деген күмөн маалыматын колдонот. Чындыгында, аталган аймакта 1917-жылдагы бүткүл Россиялык айыл чарбалык каттоодон канча чарба жана адам өткөнү жогоруда көрсөтүлдү [20, 178-185]. Мындан тышкары, 1897-жылдагы биринчи эл каттоодо Пишпек уездине кирген 9 казак болуштуктары жана 1917-жылкы каттоого кирген 12 казак болуштуктары эске алынган эмес. Изилдөөчү тарабынан аталган тарыхый окуя ар тараптуу (комплексүү) иликтөөгө алынбаган. Ошондуктан, бул эмгектин автору тарыхый-статистикалык материалдарга олуттуу караган эмес же

башка кызыкчылыктар тоскоол болгондой көрүнөт. Кыргыз тарыхында кара так менен калган бул кайгылуу окуяга окумуштуулар тарабынан өтө кылдат жана так мамиле жасалышы керек.

Жыйынтыктап айтканда, 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн натыйжасында, кыргыздардын арасындагы жоготуулар тууралуу бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн дискуссиялар, талаш-тартыштар болуп келүүдө. Ошондуктан, бул маселе мындан ары да көптөгөн тактоолорго жана изилдөөлөргө муктаж. Эгер 1916-жылдагы бул каргашалуу окуя болбой, 110-120 миң адам жоготууга учурабаганда, 100 жыл аралыгында, б.а. бүгүнкү күнгө чейин он эсе көбөйүп, дагы 1 миллиондой адамга

көбөймөк. Себеби, 1917-жылдагы эл каттоодо жалпы кыргыздардын саны 600 миңди чамаласа, учурда өлкөбүздөгү кыргыздардын саны 6 млн. ашып, он эсеге өстү. Алгачкы совет мезгилиндеги коллективдештирүү, кулакка тартуу, репрессия ж.б. болуп өткөн маанилүү тарыхый окуяларды изилдөө аталган маселе менен тыгыз байланыштуу. Жогорудагы кейиштүү окуяларга карабастан, кыргыздар 1924-жылы Кара-кыргыз автономиялуу облусун түзүүгө, 1936-жылы кыргызстандыктардын саны 1 миллионго чыгып, толук кандуу союздук республика болууга жетише алышты. Жыйынтыгында, 1991-жылы көз карандысыздыкка ээ болуп, кыргыз эли 100 жыл мурун көксөгөн бийик максатына жетти.

Адабияттар:

1. Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. – Бишкек, 1991.
2. Бардашев. Сведения о дикокаменных киргизах // Туркестанские ведомости, 1870, № 15.
3. Батырбаева Ш.Д. Восстание 1916 г. в Кыргызстане в человеческом измерении // Среднеазиатское (Туркестанское) восстание 1916 г. История в документах. Т. 6. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2016. – С. 75-79
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 тт. / Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том 2. 1985, – 416 с.
5. Венюков М. И. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // ЗРГО. – 1861. – Кн. IV. – С. 79-116;
6. Волости и населенные места 1893 года / изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. - СПб., 1893-1896. Вып. 7: Семиреченская область. - 1895. - [2], 43 с., 17 л. табл., 1 л. к. - (Статистика Российской империи; Вып. 27).
7. Голубев А. Отрывок из путешествия в Среднюю Азию. Заилийский край // ЗРГО. – 1861. – Кн. III, – С. 77-130;
8. Давид Будянский. История беженцев-кыргызов (1916-1927 годы) // Илимий эмгектер, Монографиялар, Эскерүүлөр. – Б.: “Кут-Бер”, 2016.
9. Джунушалиев Д. В эпицентре восстания // Среднеазиатское (Туркестанское) восстание 1916 г. История в документах. Т. 6. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2016. – С. 86-90
10. Зеланд Н.Д. Киргизы: этнологический очерк. СПб.: 1885.
11. Кронгард, Г.К. Население Киргизии в последней трети XIX - начале XXв. [Текст] / Г.К. Кронгард. – Фрунзе, 1989. – 144 с.
12. Кронгард Г.К. Демографические аспекты истории восстания 1916 года в Кыргызстане / Г.К. Кронгард // Восстание 1916 года в Кыргызстане. Бишкек, 1993.
13. Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае, с картою // «Записки Географического Общества», т. II, 1871 г.
14. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник, вып. 1, СПб., 1872.
15. Обзор Семиреченской области за 1882 год (Приложение к всеподданнейшему отчету). Верный: Семиреч. обл. правления; 1883.
16. Обзор Семиреченской области за 1897 год (Приложение к всеподданнейшему отчету). Верный: Семиреч. обл. правления; 1898.

17. Обзор Семиреченской области за 1904 год (Приложение к всеподданнейшему отчету). Верный: Семиреч. обл. правления; 1905.
 18. Обзор Семиреченской области за 1913 год (Приложение к всеподданнейшему отчету). Верный: Семиреч. обл. правления; 1915.
 19. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXV. Семиреченская область. СПб, 1905.
 20. Поуездные итоги Всероссийской Сельско-Хозяйственной и Поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. Том V. Вып. 2. Москва, Типогр. М. К. Х Козицкий. пер. д 5. 1923.
 21. РГВИА, Ф.38, Оп.31/287, д. 6, т. 5, св. 892-а, л. 769
 22. РГВИА, Ф.483, Оп.1, д. 70, л. 4
 23. Сведения о дикокаменных киргизах// ЗРГО. – 1851. – Кн. V. – С. 140-153;
 24. Статистический ежегодник ТССР (Туркстан ССРи) 1917-1923 гг. Сост. под ред. Д.П. Красновского. Том II. Издание ТЭС-а. Ташкент, 1924. Часть III. Сельское хозяйство XII. Таблица 1-6.
 25. Усенбаев К. 1916: героические и трагические страницы. – Бишкек, 1997.
 26. ЦГА Республики Узбекистан, ф. 17, оп. 1, д. 236, л. 9об.
 27. ЦГА РК, Ф.3, Оп.1, д. 562, св. 28, (1864-1866), л. 63-64
 28. Шейшеканов Т. Көлдөгү көтөрүлүш. -Бишкек, 2003.
- <http://stat.kg/ru/news/vseмирnyj-den-narodonaseleniya-cifry-i-fakty.09.02.2023>
- <https://rus.azattyk.org/a/27999440.html> 10.02.2025